

УДК 821.162.1-94

Тетяна Чужа
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**РЕЦЕПЦІЯ РОМАНТИЗМУ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ
ЮЗЕФА ТРЕТЯКА: МІЖ ПОЗИТИВІЗМОМ І
НЕОРОМАНТИЗМОМ**

У статті висвітлюється проблематика наукового доробку польського літературознавця українського походження Юзефа Третяка. Зокрема, з'ясовується специфіка опрацювання найвагоміших постатей доби романтизму, особливості практикованого ним жанру літературознавчої біографічної монографії. Розглядається позитивістська методологія наукового пошуку та її дисонанс із новими молодопольськими підходами до літературного твору.

Ключові слова: позитивізм, романтизм, модернізм, біографізм.

Artykuł przedstawia problematykę naukowej spuścizny polskiego literaturoznawcy ukraińskiego pochodzenia Józefa Tretiaka. Między innymi jest omawiana specyfika przedstawiania najwybitniejszych osobowości z doby romantyzmu, cechy uprawianego gatunku literaturoznawczej monografii biograficznej. Jest rozpatrywana pozytywistyczna metodologia badań naukowych oraz jej dysonans z nowszym młodopolskim traktowaniem utworu literackiego.

Słowa kluczowe: pozytywizm, romantyzm, modernizm, biografizm,

The article focuses on the analysis of the achievements of Polish literary scientist Ukrainian origin Jozef Tretiak. In particular, it turns out the specifics of describing most important figures of the romantic period, features of practiced literary genre of biographical monograph. The positivist methodology of scientific research and its dissonance with modern approaches to literary work are depicted.

Keywords: positivism, romanticism, modernism, biografism.

Рецепція романтизму в Польщі проходила постійну ревізію, започатковану самими романтиками, а потім продовжену їхніми послідовниками — постійно тривало переформулювання образу романтизму, як ключової традиції та вихідного для наступних поколінь пункту модерної національної свідомості. На думку польської дослідниці Марії Яньон, саме романтизм став однією з парадигм модерності, запропонувавши нове, метафізичне бачення універсуму і його пізнання, а також нове бачення культури, у якій домінує категорія духовності. Це пов'язано з романтичною формулою патріотизму (чи ширше — різними течіями емансипації), а також зі світоглядними концептами «повернення до природи», «нобілітації контркультури» та «революції молодості». Яньон зазначає: «Романтизм, ставлячи свою «гіпотезу духовного життя» (Пшибось), відкриваючи нові пізнавальні горизонти, привносячи новочасну парадигму культури — тобто новочасний образ світу, довів до свідомості людини наших часів її двозначний і роздвоєний стан, що вимагає постійних нових моральних і пізнавальних зусиль, аби безкінечна свобода не перетворилася на безкінечне рабство» [3, с. 32]. Дослідниця наголошує, що романтизм взяв на себе ношу модернізації польського суспільства, показав йому способи існування у новому світі — після революції та наполеонівської епохи, а також способи його трансформації, перетворився на міф початку для польської сучасності.

Знаменну сторінку в історію польської рецепції романтизму вписала епоха позитивізму, яка попри численні застереження і претензії до романтиків, зберегла живою романтичну традицію перед тим, як та дочекалася свого нового ренесансу в добу модернізму. Адже безпосередньо після поразки січневого повстання, коли став очевидним масштаб національної трагедії, пієтет щодо поетів, на яких орієнтувалося покоління повстанців, вимагав переоцінки. У пресі звучали звинувачення на адресу романтичної поезії, на неї значною мірою покладалася відповідальність за невдачу національно-визвольного піднесення, що призвела до трагічних наслідків. З різних позицій романтиків критикували як угодовці Францішек Крупінський, Владзімеж Спасович, так і більш прогресивні діячі — Болеслав Прус, Пьотр Хмельовський. Але ніколи при цьому не заперечувалася ролі романтизму у створенні національної свідомості, його важливої, перевіреної і надійної захисної сили у боротьбі польського суспільства з загарбниками. Тож протягом всього періоду позитивізму романтизм сприймався як зразок національної позиції і ніким у цьому сенсі не ставився під сумнів [10, с. 42].

Однак після першої хвили невизначеності 60–70-х років вже на початку вісімдесятих назріла потреба нового переосмислення ролі романтичної традиції. Саме тоді поряд із публіцистичними виступами почали з'являтися історико-літературні дослідження. Здається, вони відіграли неабияку роль у підтримці інтересу до романтичного дискурсу у літературній дискусії, яка згодом продовжилася в публіцистиці і критиці доби Молодої Польщі (програмних маніфестах, полеміці й дослідженнях), що засвідчили особливий зв'язок польського модернізму з романтизмом. Завдання нашого дослідження полягає у визначенні особливостей саме цього пізнього позитивістського етапу науково-критичного сприйняття романтизму та в оцінці значення запропонованого ним бачення для подальшого модерного етапу на матеріалі літературознавчого доробку Юзефа Третьяка.

Позитивізм був тією світоглядною течією, яка уперше прагнула виділити й обґрунтувати існування гуманітарних дисциплін, поза межами моралізаторського та метафізичного дискурсу, позитивісти намагалися розробити «наукові» методи дослідження цієї сфери. Зразком науковості для позитивістів слугували природничі науки, відтак знання про людину та її твори інтегрувалися. Виробленню істинно наукового методу дослідження світу людини значною мірою сприяли історичні та естетичні дослідження Іполіта Тена, у яких сповна було застосовано постулати філософського позитивізму Огюста Конта. Позитивізм насамперед прагнув до вироблення дослідницького методу, який би ґрунтувався на аналізі доступних для практичної перевірки даних, явищ, які можна узагальнити, застосувавши метод індукції. А метою досліджень стають не об'єкти культури, а прихована за ними ментальна біографія творця або ж процес реалізації в мистецтві понадчасового національного характеру. При цьому позитивісти ставили перед науковими дослідженнями вимогу «антиметафізичності», дбали про вивчення фактів, до яких зараховували поведінку людини і її витвори, відмовившись від вивчення історії цінностей чи ідеалів.

Дослідницькі методи Юзефа Третьяка (1841–1923), на перший погляд, реалізують постулати позитивізму, однак при цьому об'єктом його зацікавлень стала насамперед романтична поетична спадщина. Прихильність до панівної літературознавчої методології поєдналася тут із потребою вирішувати національно-патріотичні завдання захис-

ту ідентичності, зміцнення духу співвітчизників у складних умовах розділення народу між окремими державними організаціями. Одразу ж треба зазначити, що суто методологічні рефлексії фактично відсутні у доробку вченого. З'ясувати основні підходи до цілей та засобів літературознавства можна лише із його міркувань про специфіку окремих творів, їхню художню цінність та принципи розвитку літературного процесу.

Ставлення до романтичної поезії у вченого було особливим як через особистий життєвий досвід, так і в розрізі професійного зацікавлення. Адже в 1863 р. ще тоді студентом Київського університету він був активним учасником Січневого повстання, як зазначено в автобіографії, написаній в 1920 році, що зберігається в архіві Ягелонського університету: «Після початку повстання на Русі (8 травня 1863) якийсь час був керівником міста Києва, а потім заступником коменданта київського воеводства, після повної поразки повстання змушений був покинути країну і через Константинополь та Італію дістався Швейцарії, де цілий рік навчався в Цюрихському університеті (1865–1866)». Символічним фіаско Січневого повстання стали події у Соловіївці 28 квітня 1863 року, коли загін польських студентів Київського університету під час своєї акції із проголошення «Золотої Грамоти» постраждав від рук місцевих селян, котрі не повірили гаслам молодих шляхтичів і жорстоко з ними розправилися. Цим подіям Третяк присвятив нарис, який було анонімно видано у «Польському календарі» в Цюриху в 1865 році. Болісний досвід зіткнення романтичних ідеалів з жорстокою дійсністю змусив молодого діяча проаналізувати соціальне підґрунтя протидії селянства, здавалося б, шляхетним починанням польської молоді, але водночас надії на національне відродження, висловлені у стилі романтичного пророцтва, автор покладав на прозоріння та каяття селян: «Героїзм, самовідданість і безкорисливість повстанців були настільки очевидними, що селяни мають зрозуміти те, що від них закривала злочинна рука. Кожного разу, коли новий злочин захоче використати їх, як своє знаряддя, із високої могили мучеників до них волатиме голос кривавої легенди» [8, с. 16].

Після еміграції Юзеф Третяк осів у Львові, де на ламах преси публікував критичні праці і навіть власні поетичні та прозові спроби, натомість згодом під час роботи в Ягелонському університеті зосередився на вивченні історії літератури. Ступінь доктора наук він отримав за тритомну монографію «Міцкевич у Вільнюсі і Каунасі» (Львів, 1882–1884). На той час вона стала подією, причому з кількох причин. Насамперед через те, що становила значний прогрес у розвитку польської літературознавчої історіографії. Уперше так дбайливо, широко і розлого було представлено середовище, у якому жив поет. Значною мірою спираючись на теорію Тена, Третяк підкреслював його значення, давав, зокрема, ґрунтовну характеристику Віленського університету, а також описи пейзажів місцевостей, у яких бував Міцкевич. Біографія поета фактично вперше була опрацьована настільки докладно, із використанням всіх можливих джерел, у тому числі і безпосередніх спогадів ще живого на той час Едварда Одинця.

Монографія «Міцкевич у Вільнюсі і Каунасі» стала одним із кроків у становленні позитивістської біографістики. На час її появи у 1884 році вже було розроблено основні визначальні риси цього жанру, який спочатку сприймався як белетристичний «літературний портрет». У шістдесяті роки XIX століття літературознавство

входило в «період екстенсивного історико-літературного господарювання — ретельного збору нових фактів, у тому числі, біографічних, про письменників минулого» [7, с. 11]. Однак процес широкого залучення біографічного матеріалу від самого свого початку викликав неоднозначне ставлення тогочасних вчених. Оголення подробиць життєпису із використанням доступної кореспонденції та мемуарних матеріалів часто викликало естетичний дисонанс із образом літератора, який складався у читачів на основі лірики. Таку небезпеку помітив ще один із перших біографістів Міцкевича — Юліан Клячко: «зі з'ясування життєпису майстра невелике зазвичай світло падає на його твори, а тінь на його характер часто падає велика <...> Докладне ознайомлення з цими справами небагато приносить користі з естетичної точки зору, а з етичної — може принести чимало шкоди» [4, с. 3]. Однак серед літературознавців переважало все-таки переконання, що інформація про життя й особистість поета поглиблює розуміння його творчості, а також становить цінність як образ видатного представника своєї епохи. Відтак починаючи з вісімдесятих років XIX століття, фактично після книжки Третьяка про Міцкевича вийшла ціла низка монографічних літературознавчих біографій: Хмельовського про Міцкевича у 1886 р. і про Крашевського у 1888 р., Тарновського про Кохановського у 1888 р. і про Красінського у 1892 р., Калленбаха про Міцкевича у 1897 р. та ін.

У відтворенні життєвих перипетій та психологічної біографії Міцкевича, Третьяк, як і інші тогочасні дослідники, звертався до поетичної творчості, сприймаючи ліричні твори як свідчення реальних переживань поета. В аналізі лірики цікавився здебільшого питаннями джерел, історії та обставин створення. Відтак до висновків попередників додав чимало власних відкриттів і гіпотез щодо літературних впливів на Міцкевича, а також процесу написання поезій. На художньому аспекті Третьяк спинявся тоді, коли знаходив у ньому недоліки. Але в цілому не концентрувався на естетичному аналізі, задовольнявся загальними твердженнями, часом акцентував особливо привабливі фрагменти. Творчість Міцкевича [9] Третьяк ставить у пряму залежність від стосунків та умов, вражень від прочитаної поезії та філософії.

Цілком у дусі «Вступу» до «Історії англійської літератури» Тена твори Міцкевича становлять проєкцію послідовності цих детермінант. Зрозуміло, що таке дослідження генези не пояснює цінності, яку можна науково виявити тільки після з'ясування ролі, що її художній твір виконував у загальному поступі людства. Третьяк не заглиблювався у це питання. Творчість Овідія, Вольтера і Шиллера, Гете, лекції Лелевеля, Просвітництва і Романтизм, стосунки у Товаристві Філоматів, дружба і кохання — все це, на думку дослідника, слугує достатнім коментарем, який визначає сутність поетичної специфіки. У своїй літературознавчій практиці Третьяк послідовно реалізовував ті постулати позитивістської методології, які згодом були визнані літературознавством XX століття головними її «гріхами»: генетизм, психологізм, біографізм. Вчений послідовно шукав зв'язки між життям письменника і його творами, висвітлював літературні та світоглядні «впливи» на рівні художніх текстів, сприймав художній світ як експресію психологічної еволюції творця. Відповідно до прийнятого тоді підходу, ототожнював ліричне «я» з автором. Особливу увагу тогочасні дослідники звертали на роки молодості письменника як вирішальні для всього подальшого розвитку. Виходячи з поширеного переконання про формування психіки під впливом спадко-

вості і оточення, багато місця присвячували сімейному і товариському середовищу, політичним, культурним, суспільним обставинам, у яких жив і творив письменник.

Стриманість, що характерна і для інших історико-літературних праць Третьяка того часу, була пов'язана вочевидь із прагненням до об'єктивізму, але набрала настільки загостреного вияву, що викликала протести критиків. Хоча він і належав до палких прихильників Міцкевича, та через своє постійне прагнення до неупередженості іноді виступав із гострою і суворою оцінкою (напр., щодо «Гражини» і 4 частини «Дзядів»). Мабуть, все це також можна зарахувати до специфіки застосованої дослідником методології, певні елементи якої досі застосовуються у літературознавстві. За відсутність оцінок ідейного наповнення літератури позитивістів критикував, зокрема, Роланд Барт: «...можна дорікнути за відсутність певної позиції, замовчування, приховування її під певною моральною тогою точності й об'єктивності — ідеологія вислизає тут в багажі сцієнтизму, наче контрабандний товар» [2, с. 283–284]. Фрагментарний джерельний матеріал Третьяк намагався доповнити своїми численними гіпотезами, припущеннями, хоча добре усвідомлював небезпеку такого підходу. Тут виявляв неабияку, часом навіть надмірну фантазію, іноді вносив белетристичні елементи до наукової оповіді.

Загалом автору «Дзядів» Третьяк присвятив кільканадцять праць. Але найбільшого розголосу набули дослідження, присвячені Словацькому, до творчості якого вчений, проте, висунув низку жорстких застережень. Попередником Третьяка у вивченні творчості і біографії Словацького був Антоні Малецький зі своєю монографією «Юліуш Словацький, його життя і твори у стосунку до сучасної епохи» (Львів, 1866). Уже тут помітні риси паралельного представлення біографій двох польських «пророків» — Міцкевича і Словацького. «Якщо у Малецького це ще не так очевидно, то в монографії його послідовника — Юзефа Третьяка чітко видно, що героїв два (Міцкевич і Словацький), додатково, відповідно до Плутархового зразка, ці біографії мають виразні контрастні моральні оцінки» [1, с. 42].

Іншим попередником Третьяка був і Фердинанд Хоєсік зі своєю монографією «Юліуш Словацький (1809–1849). Психологічна біографія» (1897). Цей дослідник прагнув написати популярно-наукову біографію, окремо про творчість і про життя Словацького, але в підсумку обмежився лише життєписом, де охарактеризував Словацького як «самозакохану особу, гордий і амбітний характер, наділений значною дозою марнославства» [12, с. 275]. Хоєсік ставив під сумнів значення духовного перетворення поета у період містицизму, навіть застосував у його характеристиці психологічний термін «манія величі» [12, с. 400].

Третьяк також головною вадою характеру Словацького, яка яскраво відобразилася на його творчості, вважав індивідуалізм, а культ поета серед поляків вважав шкідливим. Праця, присвячена Словацькому, отримала назву «Історія духу поета і її відображення у поезії» (1904). У центр наукового зацікавлення Третьяк поставив питання духовного життя поета, а його творчість слугувала здебільшого лише ілюстрацією, причому твори дослідник добирав тільки ті, які давали матеріал для характеристики автора. Зосередився Третьяк на вивченні джерел, впливів, рецепції і проблематики, а художні особливості потрапляли у фокус дослідника тільки принагідно, здебільшого в критичному висвітленні. У другій частині сво-

єї монографії вчений досліджує наступний етап життя Словацького — від 1842 року, коли починається час захоплення поета ідеями Тов'янського. До духовного стану Словацького того часу дослідник ставиться набагато прихильніше, але все ж самолюбівання на еготизм вважає панівними рисами його характеру.

Книга викликала у пресі шквал критики, зокрема, проти такого висвітлення особи й творчості Словацького виступили Хмельовський, Добжицький, Піні, Гагн, Анджей Немоевський, Бжозовський, Фельдман і інші. Фактично вона посприяла кристалізації позицій ранньомодерної польської літературознавчої і критичної думки у її протиставленні попередній позитивістській, що сигналізувало остаточну реалізацію «антипозитивістського зламу», зміцнило культ Словацького серед молодопольських неоромантиків. Тепер романтичне коріння польського модернізму багатьма дослідниками сприймається як очевидний факт [5; 11]. Водночас дискусія довкола монографії Третяка загострила низку методологічних питань щодо біографічного методу у літературознавчих дослідженнях: основне місце у вивченні індивідуальності письменника тепер пропонувалося відводити його творам, а не фактам біографії. Новий психологізм модерністів заклав основи герменевтичної теорії розуміння. За Бжозовським, мета критики полягає не у глибинному пізнанні психіки автора, а в «артикуляції нового сенсу, який досі тільки передчувався, сенсу, ув'язненого у нездоланих межах власної свідомості, а відтак у змінах, яких зазнає суб'єкт у процесі пізнання» [6, с. 105].

Монографія про *Богдана Залеського* (3 томи, Краків, 1911–1914) була написана Юзефом Третяком уже в похилому віці. Тут свою увагу він спрямував не стільки на духовне життя поета, скільки на «сторінку з історії польського романтизму» (розширена назва 1 тому) і «сторінку з історії польської еміграції» (2 тому). На перший план виходить часто образ епохи, збудований при цьому на значному джерельному матеріалі, друкованому та рукописному, подекуди на той час невідомому чи недоступному. Третяк значно доповнив біографію поета (іноді навів просто сенсаційні факти), збагатив її важливими деталями. Естетика творчості поета цікавила Третяка меншою мірою. У творі про Залеського чимало уваги присвячено і Гоцинському, який також користувався симпатією дослідника. Творчості останнього через кілька років Залеський присвятив вступи до виданих у популярній Народовій Бібліотеці поем «Канівський замок» (1921) і «Король замчиська» (1922).

Наукова увага Третяка сягала і більш ранніх епох. Кілька статей він присвятив поетам просвітництва, зокрема, Красіцькому, розлогу характеристику якого опублікував на столітній ювілей від дня смерті поета (1901), насамперед представивши його як особистість. А ще раніше заповнив прогалину в його біографії, описавши у розлогій праці, ґрунтуючись на доти не відомих джерелах, його діяльність у судочинстві («Ігнацій Красіцький як голова трибуналу», Краків, 1895). Інтерес до рідного українського краю засвідчують, зокрема, дослідження «Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка» (1892), «Давня солдатська пісня» (1899 — про «Українську думу» А. Чагровського, яку Третяк відкрив у рукописі, не знаючи автора), «Руська стихія у польській літературі» (1900), а особливо в об'ємному дослідженні «Петро Скарга в історії і літературі брестської унії» (1912). В останній домінує історична та компаративістична тематика. Загальна проблематика зі сфери теорії та історії літератури втілилася у двох працях Третяка: «Головні напрямки польської поезії XIX ст.» (1890) та «Поділ іс-

торії літератури на періоди» (1900). Література в уявленні Третяка була виразом духу народу у слові, а її історія — постійне зіткнення іноземних впливів та рідної стихії.

Отже, постійний інтерес до романтичної традиції протягом XIX століття був безперервно присутній не тільки в літературному чи публіцистичному, а й у науковому дискурсі. Не слабнув він навіть у, здавалося б, неромантичні часи позитивізму. Як бачимо, у кожному зі своїх досліджень Третяк використовував в основному метод порівняння, спираючись, відповідно до настанов обраної літературознавчої методології, на зовнішні до досліджуваного літературного матеріалу зразки — або біографічні дані щодо політичного і товариського життя (для Міцкевича), або «історію духу поета» та лінію протиставлення Міцкевичу (для Словацького), або «історію польської еміграції» (для Залеського). Отже, суто літературознавчі, естетичні міркування тісно перепліталися з історичними матеріалами, біографічними даними. Навіть компаративні студії ґрунтуються на визнанні первісним одного з поетичних зразків і накресленні радіального напрямку впливів на творчість інших авторів (Шевченко і Міцкевич). Аналіз доробку вченого у діахронічному розрізі засвідчив, що реалізація найвидатніших досягнень позитивістської літературознавчої методології на польському ґрунті поступово вступала у суперечність із модерним мисленням нової епохи, насамперед у рецепції романтичної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Adamski M. Antoniego Małeckiego «Juliusz Słowacki» w stosunku do współczesnej epoki — studium z historii literaturoznawstwa / Maciej Adamski // *Słupskie prace filologiczne*. — Seria Filologia Polska 8. — 2010. — S. 37–44.
2. Barthes R. *Mit i znak* / Roland Barthes; Przeł. Lalewicz J. — Warszawa : PIW, 1970. — 165 s.
3. Janion M. *Romantyzm a początek świata nowożytnego* / Maria Janion // Janion M. *Prace wybrane*. Tom I. *Gorączka romantyczna*. — Kraków, 2000. — S. 5–30.
4. Klaczko J. *Korespondencya Mickiewicza*. Studium / Julian Klaczko. — Paryż-Berlin, 1861. — 98 s.
5. Krzyżanowski J. *Neoromantyzm polski 1890-1914* / Julian Krzyżanowski. — Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963. — 465 s.
6. Makowski A. *Monografia czy pamflet? Wokół polemiki dookoła książki Józefa Tretiaka o Słowackim* / Adam Makowski // *Pamiętnik literacki*. — 1993. — Z. 1. — S. 83–106.
7. Markiewicz H. *Między plotką a mitem. Życie i osoba pisarza w polskich badaniach literackich* / Henryk Markiewicz // Markiewicz H. *Prace wybrane*. — Tom VI. *Z dziejów polskiej wiedzy o literaturze*. — Kraków : Universitas, 1998. — S. 7–44.
8. Syroczyński L. *Tretiak J. W Sołowijówce 28 kwietnia (10 maja) 1863 r. Ustęp z dziejów Polski* / Ludwik Syroczyński, Józef Tretiak. — Lwów, 1902. — 16 s.
9. Tretiak J. *Mickiewicz w Wilnie i Kownie* / Józef Tretiak. — T. 1–3. — Lwów, 1882–1884.
10. Warzenica E. *Pozytywistyczny obóz młodych wobec tradycji wielkiej polskiej poezji romantycznej (lata 1866–1881)* / Ewa Warzenica. — Warszawa : PWN, 1968. — 165 s.
11. Weiss T. *Romantyczna genealogia polskiego modernizmu. Rekonesans* / Tomasz Weiss. — Warszawa : PIW, 1974. — 317 s.
12. Hoesick F. *Juliusz Słowacki (1809–1849). Biografia psychologiczna* / Ferdynand Hoesick. — Warszawa : Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1897. — T. 3. — 437 s.